

## भारतीय ज्ञान प्रणालीतील महिलांची भूमिका

प्रा. डॉ. टी.एम.गुरुनुले

सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख  
श्री रेणुकादेवी महाविद्यालय, श्रीक्षेत्र माहूर, जि.  
नांदेड

### गोष्टवारा :

भारतीय ज्ञान प्रणालीचा विकास आणि प्रसारात महिलांनी एक महत्वाची पण अनेकदा कमी लेखलेली भूमिका बजावली आहे. प्राचीन तत्वज्ञानी आणि विद्वानांपासून ते समकालीन शिक्षक आणि शास्त्रज्ञांपर्यंत, महिलांनी साहित्य, तत्वज्ञान, वैद्यकशास्त्र आणि कला यासारख्या विविध क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. प्रस्तुत पेपर भारतीय ज्ञान प्रणाली मधील महिलांच्या ऐतिहासिक आणि समकालीन भूमिकांचा शोध घेण्यात आला आहे, त्यांची कामगिरी, संघर्ष आणि विकसित होत असलेल्या घटकावर प्रकाश टाकतो.

**मुख्य शब्द :** महिला, भारतीय ज्ञान प्रणाली, शिक्षण, लिंग समावेशकता, प्राचीन विद्वान

### प्रस्तावना :

भारतीय ज्ञान प्रणाली ही अभ्यासाच्या विविध क्षेत्रांचा समावेश असलेली एक विशाल आणि बहुआयामी क्षेत्र आहे. पुरुष विद्वानांच्या योगदानाचे विस्तृत दस्तऐवजीकरण केले गेले असले तरी, महिलांची भूमिका अनेकदा दुर्लक्षित केली गेली आहे. या पेपरचा उद्देश भारतीय ज्ञान प्रणाली मध्ये महिलांच्या योगदानावर प्रकाश टाकणे, प्राचीन काळापासून आधुनिक युगापर्यंत त्यांच्या भूमिकांचे परीक्षण करणे आणि त्यांना तोंड द्यावे लागलेल्या आव्हानांवर आणि शिक्षण समानतेच्या दिशेने झालेल्या प्रगतीवर चर्चा करणे हा आहे.

### उद्दिष्टे:

1. भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये महिलांचे ऐतिहासिक आणि समकालीन योगदानाचा अभ्यास करणे.
2. ज्ञान मिळवण्यात आणि त्यात योगदान देण्यात महिलांना येणाऱ्या आव्हानांची ओळख पटवणे.
3. भारतीय शिक्षण लिंग समावेशकतेच्या दिशेने झालेल्या प्रगतीचे परीक्षण करणे.

### संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन दुय्यम स्रोतांचा वापर करून ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक दृष्टिकोन वापरण्यात

आला आहे. भारतीय ज्ञान प्रणाली मध्ये महिलांच्या भूमिकेचा व्यापक आढावा घेण्यासाठी ऐतिहासिक ग्रंथ, चरित्रे, शैक्षणिक जर्नल्स आणि समकालीन अभ्यासांचे विश्लेषण केले आहे.

### ऐतिहासिक योगदान :

- प्राचीन आणि मध्ययुगीन कालखंड
- साहित्यिक आणि तात्विक योगदान
- **गार्गी वाचकनवी** : याज्ञवल्क्य सारख्या ऋषींसोबत वादविवादात भाग घेणारी, उपनिषदिक प्रवचनामध्ये योगदान देणारी एक प्रसिद्ध तत्त्वज्ञानी.
- **मैत्रेयी** : उपनिषदांमधील आणखी एक महत्त्वाची व्यक्ती, तिचे पती ऋषी याज्ञवल्क्य यांच्याशी अध्यात्म आणि ज्ञानावरील संवादांसाठी ओळखल्या जातात.
- **अव्वैयर** : एक प्रसिद्ध तमिळ कवी आणि विद्वान ज्यांचे कार्य तमिळ साहित्य आणि नैतिक शिकवणीवर प्रभाव पाडत आहे.
- **ऋषी पतंजलीच्या महिला शिष्या** : कमी दस्तऐवजीकरण असले तरी, पतंजलीच्या महिला शिष्यांनी योग आणि आयुर्वेदाच्या अभ्यासात आणि अध्यापनात योगदान दिले.
- **कान्होपात्रा** : एक कवी-संत आणि विठोबाच्या भक्त, ज्या भक्ती साहित्य आणि तत्त्वज्ञानात तिच्या योगदानासाठी ओळखल्या जातात.
- **सावित्रीबाई फुले** : महिला शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणांमध्ये अग्रणी, तिने, तिचे पती ज्योतिराव फुले यांच्यासोबत, पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा स्थापन केली.
- **पंडिता रमाबाई** : एक प्रख्यात विद्वान आणि समाजसुधारक ज्यांनी महिला शिक्षण आणि हक्कांसाठी वकिली केली, पवित्र ग्रंथांचे मराठीत भाषांतर करून ते महिलांसाठी सुलभ केले.

### समकालीन योगदान विज्ञान आणि तंत्रज्ञान :

- **डॉ. आनंदीबाई जोशी** : १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात वैद्यकीय पदवी मिळवणाऱ्या पहिल्या भारतीय महिलांपैकी एक, ज्यांनी भविष्यातील पिढ्यांसाठी वैद्यकशास्त्रातील एक आदर्श निर्माण केला.
- **कल्पना चावला** : एक अंतराळवीर आणि एरोस्पेस अभियंता जी STEM क्षेत्रात भारतीय महिलांसाठी उत्कृष्टता आणि प्रेरणेचे प्रतीक बनली.
- **अमृता प्रीतम** : एक प्रख्यात पंजाबी लेखिका आणि कवयित्री, जी फाळणी आणि स्त्रीवादाच्या विषयांवर तिच्या मार्मिक साहित्यकृतींसाठी ओळखली जाते.

- **अरुंधती रॉय** : एक लेखिका आणि कार्यकर्त्या ज्यांचे काम, "द गॉड ऑफ स्मॉल थिंग्ज" ने तिला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रशंसा मिळवून दिली आणि भारतातील सामाजिक आणि राजकीय समस्यांवर प्रकाश टाकला.
- **डॉ. इंदिरा पारीख** : फ्लेम विद्यापीठाच्या संस्थापक आणि भारतातील उच्च शिक्षण आणि नेतृत्व विकासातील एक प्रमुख व्यक्ती.
- **डॉ. किरण मजुमदार-शॉ** : एक उद्योजक आणि शैक्षणिक, तिने भारतातील जैवतंत्रज्ञान आणि औषधनिर्माण शिक्षण आणि संशोधनात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

#### आव्हाने आणि प्रगती ऐतिहासिक आव्हाने पितृसत्ताक बंधने :

- **सामाजिक नियम** : समाजाच्या कठोर पितृसत्ताक रचनेने महिलांवर कठोर भूमिका लादल्या, अनेकदा त्यांना घरगुती जबाबदाऱ्यांवर सोपवले आणि सार्वजनिक आणि बौद्धिक जीवनात त्यांचा सहभाग मर्यादित केला.
- **सांस्कृतिक अपेक्षा** : सांस्कृतिक समजुती अनेकदा असे ठरवत असत की महिलांनी शिक्षण किंवा व्यावसायिक कारकीर्द करू नये, ज्यामुळे लिंग असमानता कायम राहिली आणि महिलांच्या बौद्धिक विकासाच्या संधी मर्यादित झाल्या.

#### शिक्षणाची उपलब्धता :

- **मर्यादित शैक्षणिक संस्था** : शैक्षणिक संस्था प्रामुख्याने पुरुषप्रधान होत्या, महिलांच्या शिक्षणाची काळजी फारच कमी होती.
- **सामाजिक कलंक** : शिक्षण किंवा व्यावसायिक कारकीर्द शोधणाऱ्या महिलांना अनेकदा कलंकित केले जात असे आणि त्यांच्या कुटुंबांकडून आणि समुदायांकडून त्यांना विरोध सहन करावा लागत असे.
- **संस्थात्मक भेदभाव** : नियुक्ती, पदोन्नती आणि पगार यामध्ये महिलांना शैक्षणिक आणि व्यावसायिक वातावरणात भेदभावाचा सामना करावा लागत आहे.
- **रूढीवादी** : लिंगभावात्मक रूढीवादी विचारसरणी कायम राहते, ज्यामुळे महिलांच्या क्षमतांबद्दल पक्षपाती धारणा निर्माण होतात आणि त्यांच्या प्रगतीच्या संधी मर्यादित होतात.

#### काम-जीवन संतुलन :

- **दुहेरी जबाबदाऱ्या** : महिला अनेकदा व्यावसायिक आकांक्षा आणि प्राथमिक काळजीवाहू असण्याच्या सामाजिक अपेक्षांना जोडतात, ज्यामुळे अतिरिक्त ताण आणि संभाव्य करिअर स्थिरावते.

- **आधार प्रणालींचा अभाव :** बालसंगोपन सुविधा आणि लवचिक काम धोरणे यासारख्या अपुऱ्या आधार प्रणालींमुळे महिलांना काम आणि कौटुंबिक जीवन प्रभावीपणे संतुलित करणे आव्हानात्मक बनते.
- **प्रतिकूल वातावरण :** अनेक महिलांना शैक्षणिक आणि व्यावसायिक वातावरणात लैंगिक छळाचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे प्रतिकूल कामाचे वातावरण निर्माण होते आणि त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर आणि करिअरच्या प्रगतीवर परिणाम होतो.
- **अपुरी निवारण यंत्रणा :** कायदेशीर तरतुदी असूनही, लैंगिक छळ रोखण्यासाठी आणि रोखण्यासाठी प्रभावी यंत्रणा अनेकदा कमी किंवा कमी प्रमाणात अंमलात आणल्या जातात.
- **बेटी बचाओ बेटी पढाओ :** या उपक्रमाचे उद्दिष्ट चांगले शिक्षण आणि आरोग्यसेवा सुविधांद्वारे मुलींचे कल्याण सुधारणे, लिंगभावातील असमानता कमी करणे आहे.
- **महिलांसाठी राष्ट्रीय धोरण (२०१६) :** महिलांवरील हिंसाचार, शिक्षण आणि रोजगार यासारख्या समस्यांना तोंड देऊन महिलांसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट आहे.
- **महिला आरक्षण विधेयक :** संसद आणि राज्य विधिमंडळांमध्ये महिलांसाठी ३३% जागा राखीव ठेवण्याचा प्रस्ताव आहे, याचा उद्देश त्यांचा राजकीय सहभाग आणि प्रभाव वाढवणे आहे.
- **महिला विद्यापीठे आणि महाविद्यालये :** सुरक्षित आणि सहाय्यक शिक्षण वातावरण प्रदान करण्यासाठी केवळ महिलांसाठी शैक्षणिक संस्थांची स्थापना.
- **शिष्यवृत्ती आणि फेलोशिप :** महिलांना उच्च शिक्षण आणि संशोधन करण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी विविध शिष्यवृत्ती आणि फेलोशिप कार्यक्रम सुरू करण्यात आले आहेत.
- **मार्गदर्शन कार्यक्रम :** शैक्षणिक आणि व्यावसायिक क्षेत्रात महिलांना पाठिंबा देण्यासाठी मार्गदर्शन कार्यक्रमांचा विकास, मार्गदर्शन आणि नेटवर्किंग संधी प्रदान करणे.
- **कॉर्पोरेट लिंग धोरणे :** अनेक कंपन्या समान संधींना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि महिलांच्या करिअर वाढीला पाठिंबा देण्यासाठी लिंग विविधता आणि समावेशन धोरणे लागू करत आहेत.
- **स्वयंसेवी संस्था कार्यक्रम :** विविध कार्यक्रम आणि उपक्रमांद्वारे महिला शिक्षण आणि सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी गैर-सरकारी संस्था सक्रियपणे काम करत आहेत.
- **मातृत्व लाभ (सुधारणा) कायदा, २०१७ :** मातृत्व रजा २६ आठवड्यांपर्यंत वाढवते आणि ५० किंवा त्याहून अधिक कर्मचारी असलेल्या संस्थांमध्ये पाळणाघर सुविधांची तरतूद अनिवार्य करते.
- **कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, प्रतिबंध आणि निवारण) कायदा, २०१३ :** कामाच्या ठिकाणी महिलांना लैंगिक छळापासून संरक्षण देण्यासाठी आणि सुरक्षित कामाचे वातावरण सुनिश्चित करण्यासाठी एक व्यापक चौकट करण्यात आली आहे.

#### निष्कर्ष :

भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये महिलांची भूमिका, जरी ऐतिहासिकदृष्ट्या कमी दर्शविली गेली असली

तरी, ती महत्त्वपूर्ण आणि परिवर्तनकारी आहे. प्राचीन तत्वज्ञानी आणि कवींपासून ते आधुनिक शास्त्रज्ञ आणि शिक्षकांपर्यंत, महिलांनी भारताच्या बौद्धिक आणि सांस्कृतिक परिदृश्यात सतत योगदान दिले आहे आणि आकार दिला आहे. या योगदानांना ओळखणे आणि साजरे करणे हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे महिलांच्या सहभागाला महत्त्व देणारी आणि प्रोत्साहन देणारी समावेशक आणि समान ज्ञान प्रणाली वाढवणे.

**संदर्भ :**

- अल्तेकर ए. एस. (२००५) हिंदू संस्कृतीत महिलांचे स्थान. मोतीलाल बनारसीदास.
- चक्रवर्ती यू. (१९९३) पुनर्लेखन इतिहास: पंडिता रमाबाईंचे जीवन आणि काळ. झुबान.
- मजुमदार व्ही. (१९७६) भारतातील शिक्षण, राज्य आणि वसाहती अनुभव. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.